

УДК 347.65.68

Елла ПИСАРЄВА

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного
права та процесу Донецького
національного університету

ЗАПОВІТ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Наведено основні характеристики заповіту як підстави для виникнення спадкових відносин, визначено різні види заповіту, приділено увагу оформленню заповіту як документа.

Приведены основные характеристики завещания как основания для возникновения наследственных отношений, рассмотрены различные виды завещаний, уделено внимание оформлению завещания как документа.

The main descriptions of the will as the grounds for the rise of hereditary relations are given in the article. Different kinds of wills set up by the norms of civil legislation are also regarded here. Besides the article pays attention to legalization of will as the document.

Ключові слова: *заповіт, заповідач, спадкування, спадкодавець, спадкоємці, спадок, розпорядження заповідача.*

Ключевые слова: *завещание, завещатель, наследование, наследодатель, наследники, наследство, распоряжения завещателя.*

Keywords: *will, legator, inheritance, heritors, inheritance, directions of a legator.*

1 січня 2004 року набрав чинності Цивільний кодекс України. На відміну від попереднього, чинний Цивільний кодекс України регулює більшу кількість відносин, що визначаються як цивільно-правові, в ньому містяться нові інститути цивільного права (наприклад, інститут особистих немайнових прав фізичної особи). Однак і в тих правових інститутах чи окремих нормах, що регулювалися цивільним правом протягом тривалого часу, під впливом історичного розвитку цієї галузі права та суспільних відносин відбулися значні зміни. Позначилося це й на одному з найдавніших правових інститутів – спадковому праві. Ці зміни суттєво не вплинули на саму природу норм спадкового права, але доповнили їхній зміст, роз'яснили чи уточни-

ли деякі положення, а також внесли новації в регулювання спадкових відносин.

Аналізуючи норми сучасного цивільного законодавства, що регулюють відносини між спадкодавцем і спадкоємцями, доходимо висновку, що законодавцем були внесені зміни щодо правового регулювання видів спадкування. Саме спадкуванню за заповітом надає перевагу сучасне цивільне законодавство. Тому, враховуючи результати досліджень і висновки науковців і юристів-практиків, які займалися чи займаються проблемами спадкового права, – Т. Чепіги, А. Сторожука, В. Серебровського, Є. Фурси, М. Проніної, А. Немкова, М. Гордона, М. Барщевського, П. Нікітюка, З. Ромовської та інших, – спробуємо проаналізувати деякі аспекти сучасного регулювання спадкових відносин, що виникають на підставі заповіту.

Цивільне законодавство про спадкування надає фізичній особі можливість за життя на власний розсуд вирішити долю належного їй майна на випадок смерті. Свою волю особа виражає шляхом складання заповіту, а після смерті заповідача спадкоємці набувають спадкових прав тільки в тому обсязі та вигляді, як це зазначено в заповіті.

Під спадкуванням за заповітом розуміють перехід прав і обов'язків померлого до осіб, зазначених ним у зробленому за життя розпорядженні на випадок смерті.

Заповіт – це особисте розпорядження фізичної особи, зроблене у встановленій законом формі, про передання після своєї смерті належних їй майнових і немайнових прав та обов'язків іншим особам.

Фізична особа має право заповідати права й обов'язки, які належать їй на момент складання заповіту, а також ті права й обов'язки, що можуть належати їй у майбутньому. Дійсність заповіту щодо складу майна визначається на день відкриття спадщини.

Право на здійснення заповіту є одним із проявів загальної цивільної правоздатності фізичної особи, елементом її правового статусу, її суб'єктивним правом. У праві заповідати знаходить своє відображення принцип диспозитивності суб'єктивних прав фізичних осіб, у першу чергу правомочність розпоряджатися речами, що належать їм за правом приватної власності.

Заповідальна правоздатність формально визнається за кожною фізичною особою, однак, на відміну від інших елементів правоздат-

ності фізичної особи, вона фактично звужена суто особистим характером заповіту як правочину, який не можна вчинити через представника. У зв'язку з цим можна говорити, що право заповідати з'являється у фізичної особи з виникненням у неї права ухвалення рішення про здійснення заповіту чи виникненням у неї заповідальної дієздатності, яка виникає на момент повноліття. Отже, заповіт може скласти тільки цілком дієздатна особа, що передбачено цивільним законодавством [1, 1234]. Заповідач повинен усвідомлювати свої дії та керувати ними. Дієздатність визначається на момент складання заповіту. Якщо буде встановлено, що спадкодавець на цей момент був недієздатний, такий заповіт не має юридичних наслідків і є нікчемним. Нікчемність документа може бути встановлена пізніше, навіть після смерті спадкодавця.

У юридичній літературі термін «заповіт» застосовують у двох значеннях: заповітом називають як документ, у якому виражена воля заповідача, так і сам акт висловлення волі заповідача. В останньому значенні заповіт – це односторонній правочин (тобто дія фізичної особи, яка має правові наслідки) і не припускає зустрічного волевиявлення іншої особи [7].

Для заповіту характерні такі риси: по-перше, він є актом, в якому виражена воля однієї особи, – потенційного спадкодавця, названого заповідачем, тому це односторонній правочин. Про укладення заповіту заповідач має право повідомити зацікавлених осіб і надати їм примірник заповіту. Дійсність заповіту в жодному разі не залежить від згоди спадкоємців з його змістом чи його заперечення.

По-друге, заповіт – правочин, безпосередньо пов'язаний з особою заповідача. У заповіті повинна знайти точне і повне вираження особиста воля заповідача, тому він має бути зроблений заповідачем особисто. Не допускається складання заповіту від імені заповідача його представником, нехай і прямо уповноваженим на здійснення такого правочину.

Як особисте право воно не може бути обмежене за згодою з іншими особами.

Різного роду інформація про наявність заповіту може бути надана лише після смерті спадкодавця його спадкоємцям, виконавцеві запо-

віту, кредиторам спадкодавця, відказонабувачу, а також на запит органів правосуддя у зв'язку з перебуванням у їх провадженні кримінальних, цивільних і господарських справ.

По-третє, заповіт є не лише особистим, а й одноосібно вчиненим актом, тому неприпустиме включення до одного документа розпоряджень кількох осіб на випадок смерті, крім випадків спільного заповіту подружжя, що є особливим видом заповіту за Цивільним кодексом України 2003 року.

По-четверте, заповіт – це розпорядження на випадок смерті. Його дія настає з моменту смерті заповідача чи дня набуття законної сили рішення суду про оголошення його померлим. Ця ознака є специфічною для заповіту. Проте з цього не випливає, що будь-яке розпорядження фізичної особи щодо власного майна на випадок її смерті є заповітом. Так, за договором страхування життя на користь третьої особи страхувальник у письмовій заяві може вказати одну чи кілька осіб, яким страховою установою має бути виплачена страхова сума. Таке розпорядження страхувальника на випадок своєї смерті не є заповітом, а є договором на користь третьої особи, що укладається страхувальником зі страховою організацією як одностороннє розпорядження на випадок смерті.

По-п'яте, заповіт за життя заповідача не створює для осіб, призначених спадкоємцями, ніяких прав та обов'язків. Заповідач завжди має право змінити чи скасувати свій заповіт, якщо навіть це буде комусь не вигідно.

По-шосте, посмертний характер дії заповіту визначає ще одну його властивість – таємність учинення цього правочину. Тільки від заповідача залежить, чи будуть ознайомлені зацікавлені особи зі змістом заповіту. До відкриття спадщини нотаріус, інші посадові та службові особи, котрі засвідчують заповіт, фізичні особи, які підписують заповіт, якщо заповідач через хворобу або фізичні вади не може зробити цього власноруч, а також свідки не мають права розголошувати відомості про факт складання заповіту, його зміст, скасування чи зміну заповіту.

По-сьоме, заповіт є розпорядженням про долю прав та обов'язків спадкодавця, що можуть переходити за спадкуванням, і про права й обов'язки, які можуть виникнути на підставі заповіту.

По-восьме, чинне законодавство висуває особливо суворі вимоги до форми заповіту. Визначаючи припустимим тільки письмовий заповіт, законодавець вимагає, щоб вірогідність і правильність його вчинення були підтверджені адміністративним за своєю природою актом засвідчення його відповідними особами, зазначеними в законі.

Виходячи з наведених характерних рис, підсумуємо, що заповіт – це акт, який не породжує юридичні наслідки за життя заповідача, містить у собі одностороннє розпорядження фізичної особи, вчинене у встановленій законом формі, про те, що має бути виконане після її смерті, і, головним чином, «щодо переходу її майна на користь визначених осіб» [4].

Закон надає формі заповіту особливого значення, адже від її дотримання залежить дійсність заповіту.

Згідно зі ст. 1247 ЦК України заповіт має бути складений письмово з вказівкою на місце і час його вчинення, власноруч підписаний заповідачем і засвідчений належним чином. Порушення встановленої форми заповіту призводить до його недійсності (такий заповіт є нікчемним). Тож письмова форма виключає будь-яку можливість усних заповітів, навіть у присутності свідків.

Важливими для дійсності заповіту є місце і час його вчинення. Наприклад, заповідач склав два заповіти, отже, виникає питання про юридичну чинність кожного з них. Оскільки заповіт, складений пізніше, скасовує попередній заповіт повністю або в тій частині, яка йому суперечить, то вказівка на час складання заповіту має важливе значення. Кожен новий заповіт скасовує попередній.

Варто мати на увазі, що якщо новий заповіт, складений заповідачем, було визнано недійсним, то дія попереднього заповіту не відновлюється, крім випадків, коли заповідач на момент вчинення заповіту не розумів значення своїх дій і (чи) не міг керувати ними або якщо заповіт вчинено під впливом насильства [1, 1254].

Заповідач повинен власноруч підписати заповіт, але якщо в силу фізичних вад чи хвороби він не може це зробити, то за його дорученням і в його присутності заповіт підписує інша особа. Нотаріус чи інша посадова, службова особа, яка має право здійснювати нотаріальні дії, засвідчує заповіт із зазначенням причин, з яких заповідач не зміг підписати заповіт власноручно.

Нотаріальне засвідчення заповіту є загальним правилом, умовою дійсності заповіту. Проте законодавець передбачає, що в зазначених у законі випадках заповіт може бути засвідчений іншою уповноваженою на це особою. Підставами для цього може бути відсутність нотаріуса в населеному пункті або перебування заповідача в місці, де звернення до нотаріуса викликає певні труднощі, є обмеженим чи неможливим.

У першому випадку заповіт засвідчує посадова, службова особа органу місцевого самоврядування (таке правило не поширюється на таємні заповіти, які в будь-якому разі засвідчуються нотаріусом).

У другому випадку діють певні правила засвідчення заповіту посадовою, службовою особою:

- заповіт особи, яка перебуває на лікуванні в лікарні, госпіталі, іншому стаціонарному закладі охорони здоров'я, а також особи, яка мешкає в будинку для осіб похилого віку та інвалідів, може бути засвідчений головним лікарем, його заступником з медичної частини або черговим лікарем цієї лікарні, госпіталю, іншого стаціонарного закладу охорони здоров'я, а також начальником госпіталю, директором чи головним лікарем будинку для осіб похилого віку та інвалідів;
- заповіт особи, яка перебуває у плаванні на морському, річковому судні, що ходить під прапором України, може бути засвідчений капітаном цього судна;
- заповіт особи, яка бере участь у пошуковій чи іншій експедиції, може бути засвідчений начальником цієї експедиції;
- заповіт військовослужбовця, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса чи органу, що здійснює нотаріальні дії, також заповіт робітника, службовця, члена їхніх сімей і члена сім'ї військовослужбовця може бути засвідчений командиром (начальником) цих частини, з'єднання, установи чи закладу;
- заповіт особи, яка відбуває покарання у вигляді позбавлення волі, може бути засвідчений начальником місця позбавлення волі;
- заповіт особи, яка утримується під вартою, може бути засвідчений начальником слідчого ізолятора.

Заповіти осіб, засвідчені зазначеними особами, порівнюються до нотаріально засвідчених, тому такі посадові, службові особи можуть засвідчувати всі види заповітів. Законодавство вказує лише на одну обставину, яка є обов'язковою в наведених випадках, – заповіти засвідчуються такими особами тільки в присутності свідків.

Наявність свідків під час засвідчення заповіту – нововведення сучасного цивільного законодавства. Це є одним із способів запобігання вчиненню заповіту під впливом насильства чи погрози, уникнення впливу на волю заповідача з боку спадкоємців чи осіб, котрі засвідчують заповіти, полегшення доведення дійсності заповіту тощо.

Відповідно до загальних правил за бажанням заповідача його заповіт може бути засвідчений у присутності свідків. Однак законодавством встановлені випадки, коли така процедура є обов'язковою. Наявність свідків вимагається у випадках засвідчення заповіту посадовими, службовими особами, які були зазначені вище, а також у разі, коли заповіт записується за вказівкою заповідача нотаріусом, а сам спадкодавець не може прочитати заповіт уголос через фізичні вади. В обох випадках свідків має бути не менше ніж два.

Свідками можуть бути тільки особи з повною цивільною дієздатністю. Цивільним кодексом України встановлено вичерпний перелік осіб, які не можуть бути свідками:

- нотаріус або інша посадова, службова особа, котра засвідчує заповіт;
- спадкоємці за заповітом;
- члени сім'ї та близькі родичі спадкоємців за заповітом;
- особи, які не можуть прочитати чи підписати заповіт.

Останнє правило встановлене тому, що свідки повинні вголос зачитати заповіт і поставити на ньому свої підписи. До заповіту додають відомості про свідків.

Ще одним нововведенням цивільного законодавства є поділ заповітів на види: секретний заповіт, заповіт з умовою, заповіт подружжя.

Секретним є заповіт, який засвідчує нотаріус без ознайомлення з його змістом. Його подають нотаріусу в заклеєному конверті, на якому має бути особистий підпис заповідача. Нотаріус ставить свій засвідчувальний напис на конверті, скріплює його печаткою і в присутності заповідача вміщує конверт із секретним заповітом до іншого

конверта, який опечатує. Секретний заповіт дозволяє спадкодавцю виключити небезпеку того, що про його волю дізнаються треті особи чи нотаріус. Законом передбачена й окрема процедура оголошення нотаріусом секретного заповіту [1, 1250].

Оскільки заповіт є особистим розпорядженням фізичної особи, заповідач має право відповідно до закону (ст. 1242 ЦК України) скласти заповіт з умовою. Це означає, що заповідач може обумовити виникнення права на спадкування в особи, призначеної в заповіті, наявністю певної умови як пов'язаної, так і не пов'язаної з поведінкою цієї особи. Такою умовою може бути: наявність інших спадкоємців, мешкання в певному місці, народження дитини, припинення антигромадського способу життя тощо. Головне, що вона повинна бути реалізована на час відкриття спадщини. Слід зазначити, що умова, визначена в заповіті, є нікчемною, якщо вона суперечить закону чи моральним засадам суспільства.

Особа, призначена в заповіті спадкоємцем, не має права вимагати визнання умови недійсною на тій підставі, що вона не знала про неї або якщо настання умови від неї не залежало.

Ще одним видом заповіту є заповіт подружжя.

Відповідно до закону подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому за правом спільної сумісної власності.

У випадку смерті одного з подружжя, яке склало такий заповіт, його частка в праві спільної сумісної власності переходить до другого з подружжя, котрий пережив його. Слід зазначити, що такий перехід майна відбувається внаслідок закону (це впливає з норм ст. 1243 ЦК України), а не внаслідок бажання, висловленого в заповіті. І тільки у випадку смерті другого з подружжя спадщина перейде до осіб, визначених подружжям у заповіті, і тільки тоді буде реалізована воля передати за заповітом спадщину конкретній особі (особам).

Однак норми ст. 1243 ЦК України можуть не знайти широкого застосування, оскільки в реальному житті вони викликають чимало труднощів через низку причин. По-перше, після смерті одного з подружжя складений ними спільний заповіт обмежить цивільну правоздатність того з подружжя, хто залишився живим. З правового погляду, правочин, який обмежує правоздатність, є нікчемним.

По-друге, у випадку смерті одного з подружжя той, хто пережив, стає власником усього майна, яке було спільною сумісною власністю, але він не може розпоряджатися цим майном (наприклад, продати, подарувати, обміняти тощо), оскільки встановлено, що «...нотаріус накладає заборону на відчуження майна, зазначеного в заповіті подружжя» [1, 1243]. Цього не відбулося б, якби кожен із подружжя в окремому заповіті заповідав другому свою частку в праві спільної сумісної власності, а на випадок його смерті до відкриття спадщини призначив би спадкоємцем того, кому вони хотіли надати спадщину, тобто застосував би норми про підпризначення спадкоємця.

По-третє, один із подружжя не має права ні скасувати, ні змінити спільний заповіт, оскільки в ч. 3 ст. 1243 ЦК України зазначено, що тільки за життя дружини та чоловіка кожен з них має право відмовитися від спільного заповіту, що підлягає нотаріальному засвідченню. З цього також випливає, що й після смерті одного з подружжя другий права на зміну, скасування заповіту не набуває, а на відмову – втрачає.

Розглянувши деякі питання, що стосуються загальних положень про заповіт, можна зробити висновок, що заповіт – це особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. За своєю сутністю заповіт є одностороннім правочином – дією однієї сторони, яка може бути представлена однією чи кількома особами [1, 202]. Найчастіше заповіт складається однією особою. Однак сучасний ЦК України не забороняє вчинення спільного заповіту – заповіту подружжя. Воля спадкодавця має бути викладена в письмовій формі у визначеному порядку й засвідчена нотаріусом чи особами, яких закон наділяє відповідним правом засвідчення. Як і будь-який інший правочин, заповіт зумовлює настання певних юридичних наслідків: передачу прав та обов'язків спадкодавця-заповідача іншій особі – спадкоємцю.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України. – К., 2004. – 416 с.
2. Барщевский М.Ю. Если открылось наследство. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 111–112.

3. Срух А.М., Козьяков Ю.М., Круковес Н.В. Довідник нотаріуса: зразки нотаріальних документів, роз'яснення, коментарі / відп. ред. С.Р. Станік. – К.: Істина, 2000. – Вип. 1. – 397 с.
4. Курдельчук Д.М., Лавицкий С.А. Заграничне наследство // Юрид. практика. – 1999. – № 17. – С. 18–20.
5. Пронина М.Г. Право наследования. – Минск: Беларусь, 1988. – 95 с.
6. Нотаріальне оформлення цивільно-правових документів: Зразки. Роз'яснення. Нормативні акти. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 400 с.
7. Ромовська З. Реформа спадкового права // Українське слово. – 1997. – № 1. – С. 105.
8. Рубанов А.А. Право наследования. – М., 1978. – 93 с.
9. Фурса Е. Проблемы наследования по-украински // Юрид. практика. – 2002. – № 46. – С. 10–11.

Стаття надійшла 25.05.2009.